

צברים לא מזדקנים: סיפורי חיים של קצינים בכירים מדור

תש"ח

גבריאלה ספקטור-מרזל

ירושלים: מאנגס, האוניברסיטה העברית. 2008. 368 עמודים.

מחברת הספר, העוסקת בגרונטולוגיה ובפסיכותרפיה וחוקרת זהות בזקנה בהקשרים של תרבות, מגדר וסיפורי חיים, טוענת בפתח ספרה: "הסיטואציה בה שרויים קציני תש"ח היום מגלמת דיסוננס חריף בין גילם הכרונולוגי וההזדקנות הכרוכה בו לבין עולמות התוכן המגדירים את תודעתם: צבריות, צבאיות ומערביות" (עמ' 8). בבסיס הספר עומדות שתי שאלות מרכזיות המבקשות לבחון דיסוננס זה: הראשונה, מה קורה עם הנערים הצברים בשנותיהם המאוחרות, וכיצד הם מתמודדים עם הניגוד שבין זקנתם הביולוגית לבין אותם מעגלי התוכן המגדירים את תודעתם והמושגים על אתוס העלומים: צבריות, צבאיות, גבריות, קולקטיביזם ומערביות. בתשובה לשאלה זו מציגה הכותבת את האסטרטגיות הזהותיות המאפשרות לקצינים להמיר את הזקנה בהרואיזם וגבורה, וכך לשמר את זהותם הצעירה. השאלה השנייה היא מה מלמדות הזהויות האישיות של קציני תש"ח על התרבות הישראלית, ובמיוחד על הזיקה בין מעגלי תוכן אלו. בתשובה לשאלה זו מאירה הכותבת את היותה של הזקנה תופעה תרבותית, וחושפת כיצד הצבריות, כזהות המבוססת על הדרת "אחרים", מעודדת זהות איזקנתית, והופכת את הרחקת ה"אחר" הזקן והדרתו לטבעית לכאורה.

הספר מבקש, ומצליח, להתבונן בצברים כבני אדם באמצעות קציני צבא בכירים המגלמים סמלים של הצבריות. תוך פריצה של מחסום התוויות והתדמיות, בוחנת הכותבת את ההזדקנות, שבדרך הטבע אינה פוסחת גם על בני דור תש"ח, המתמודדים עם פרדוקס קיצוני: בעוד שצבאיות מזוהה עם יכולות צעירות וגוף צעיר, דמות הזקן מצטיירת כ"אחר", שולי, מיותר ובלתי רלוונטי, לא רק בתוך הצבא אלא בחברה הישראלית כולה.

המבוא מקשר בין דמותו הסטריאוטיפית של הצבר לבין שירות צבאי, נעורים וערכים מערביים. הפרק עוסק ב"סיפורו של המחקר", משלים אותו ומתאר באופן מעמיק את מאפייני הקצינים, את מהלך הראיונות, את מטרתה ומקומה של החוקרת, את הקשיים שעמדו לפניה ואת מערכת היחסים העדינה והמורכבת שנוצרה בינה לבין המרואיינים.

בספר שני שערים: השער הראשון מציג את סיפורי החיים של הקצינים כפי

שסופרו לחוקרת, המהווים את תעודות הזהות הסיפוריות שלהם; השער השני מתבונן בסיפורים במבט כולל, בניסיון להבין את הברירה הסיפורית המגולמת בהם. בשער הראשון שלושה פרקים: הפרק הראשון עוסק במבוא של הסיפורים, השני בעלילה והשלישי בסיפור החיים בהווה. במלאכת מחשבת פורטת הכותבת על פני השער הראשון את האופן שבו מציגים הקצינים את זהותם וכיצד הם קושרים אותה אל דמותו של הצבר (גם אם אינם ילידי הארץ). היא מסכה את תשומת ליבנו לתהליך הבניית הזהות של הקצינים, לשימוש שהם עושים בדמות הצבר ביחסם לזקנה ובקשר שלהם אל המולדת. כל זאת תוך ניתוח מעמיק של שלבי החיים של הקצינים על פי האופן והסדר שבו הם בחרו לספר את סיפורם: מיקומם כצברים ומסלול החיברות הצברי.

בהמשך אנו פוגשים בסיפור העלילה, שבו מתוארת ההוצאה לפועל של הזהות הצברית באמצעות שירות צבאי למען המולדת, תוך שלילת זהויות אחרות (דתית, מזרחית, ערבית, זהות היהודי הגלותי, וה"אחר" הזקן). סיפור העלילה קושר את דמותם של הקצינים אל הצבאיות, אל המוטיבציה הקולקטיביסטית ואל הגבריות כעמודי תווך עיקריים בתעודות הזהות הסיפוריות.

השער השני עוסק בשלוש שאלות: הראשונה – מה מייצגים סיפורי החיים? תשובתה של המחברת, בפרק הרביעי, היא שהסיפורים שסיפרו הקצינים מבטאים פן חלקי של הזהויות שלהם ומהווים סוג מוגדר של סיפור חיים המוסר גרסה של זהות ייצוגית שמיועדת לעולם החיצוני.

השאלה השנייה היא: מדוע סיפרו הקצינים דווקא סיפורים אלה ומהן הפונקציות הפסיכולוגיות והחברתיות שמשרתת הברירה הסיפורית המשתקפת בהם? על כך עונה הכותבת בפרק החמישי, תוך הצגת הצרכים המניעים את הברירה הסיפורית, ובפרק השישי באמצעות המאפיינים הבסיסיים שנותנים מענה לצורכי הזהות של הקצינים.

השאלה האחרונה היא: מה בין הזהויות הסיפוריות לבין היבטים של זהות והוויה שאינם באים לידי ביטוי בזהויות הסיפוריות? בפרק השביעי, שיאו של הספר, מעממת הכותבת את הזהות הציבורית, הלוא היא הזהות ההרואית של הקצינים, החפה מכל סימן של זקנה, אל מול החיים הפרטיים של הקצינים, שבהם הוויית הזקנה מקיפה אותם. פרק זה מטיל אור על קשרים מהופכים בין סיפור העבר של הקצינים לבין ההווה שלהם. ספקטור-מרזל מבקשת להוסיף בפרק זה לספרות המחקר אודות "קשרים נרטיביים" בסיפורי חיים. לעומת הספרות המקובלת המציגה את סיטואציית החיים של המספר כתמונת ראי לסיפור חייו, מציעה הכותבת "יחסים מהופכים – לא בין הסיפור לבין החיים, כי אם בין סוג אחד של סיפור חיים – תעודת הזהות הסיפורית – לבין היבטים מסוימים בחוויה הפרטית של המספרים" (עמ' 286). כך בתעודת הזהות הסיפורית חושפים הקצינים פן שונה מהשלטיה הגופנית והשכלית

שהציגו בסיפורים, ובניגוד לזמן שעמד מלכת בסיפוריהם הם מתארים חוויה של התדרדרות אשר מטילה אור על הזמן שחולף.

בנוסף, פרק זה עוסק בזהות ההרואית, העל-זמנית, הפועלת כמסכה העוקפת את הזקנה. זהות זו אינה מעידה על הכחשת הזקנה, אלא על מידור בין הזהות ההרואית שהינה א-זקנתית, לבין היבטים של התנסות בזקנה. באופן זה מתגלה לדברי הכותבת מסכה אחת, שמאחוריה "אין אלא רסיסים, רכיבים בודדים... שאינם מצטברים לכדי זהות" (עמ' 290). בכך מתנגדת הכותבת להבחנה שעושה הספרות בין הזהות הפרטית לזהות הציבורית, ובמקומה היא מבחינה בין זהות לבין התנסות. לטענת הכותבת, מסכת ההרואיזם מהווה עבור הקצינים אמצעי להתנער ממסכת הזקנה, ומתגלה כאסטרטגיית חיים בסיסית של הקצינים. באופן זה הקצינים מצליחים להזדקן מבלי להיות זקנים.

הנקודה האחרונה שבה עוסק הפרק היא א-אינטגרציה בין הזהות הסיפורית לבין היבטים של חוויה זקנתית. בניגוד לספרות הנרטיבית המקובלת, שבה ניתן למצוא, מחד גיסא, את האסכולה המסורתית, המדגישה זהות קוהרנטית, ומאידך גיסא את התיאוריות הפוסט-מודרניות, הטוענות ל"זהויות כלאיים" — זהויות מפוצלות ומנוגדות — נוקטת הכותבת בגישה משלבת. לטענתה הזהות הקוהרנטית והאחידה, העולה בתעודות הזהות הסיפוריות, נמצאת בא-אינטגרציה להיבטים של חוויה זקנתית. אך האינטגרציה (הזהות הקוהרנטית) והא-אינטגרציה אינן מנוגדות, אלא שקיומן הברזומני הכרחי. סיפור החיים משמש כערוץ המרכזי לסיפוק צורכי הזהות על ידי שימוש בסיפורי החיים כאסטרטגיה של "תיקון" להזדקנות, שכן דרך סיפוריהם הם ממשיכים להיות נערים צברים ומפקדים נערצים המשרתים את ארצם. אסטרטגיה זו, טוענת הכותבת, מאפשרת להם הערכה עצמית וחוויה של המשכיות, ומשרתת את הכמיהה לנצחיות סמלית.

בדרך רגישה ומפורטת חושפת הכותבת את העדרותה של הזקנה מתוך התרבות הישראלית והזיכרון הקולקטיבי. לצד עיסוק בסיפוריהם הפרטיים של הקצינים, מתוך מתן דגש על כל יחיד וסיפורו האישי, מספרת הכותבת את סיפורה של הזקנה בחברה הישראלית, באמצעות אלה הנחשבים לאבות המייסדים והייצוגיים שלה. אי לכך, לדעתי, תרומתו המרכזית של הספר היא בדיון שהוא מעורר על הזקנה דווקא בקרב הקבוצה המשקפת את הצעיר הנצחי, את אתוס העלומים.

אף על פי שהספר מקיף ומעמיק, איני יכולה שלא להתייחס לנושאים אחדים, שלמרות מרכזיותם הוצגו באופן חלקי או נעדרו לגמרי ממנו.

ראשית, נושא המרכיב האתני בדמותו של הצבר. בעוד שהמגדר תופס מקום מרכזי בזהותו של הצבר-הגבר, וכך גם הזהות הלאומית, שאף שהדיון בה קצר (עמ' 100–101), הזהות האתנית מוזכרת רק כבדרך אגב, ולא באופן הראוי לה. כך לדוגמה מזכירה הכותבת כי דמותו של הצבר מושתתת בין השאר על הדרת ה"אחר" היהודי

המזרחי (עמ' 99, 314), אך לאורך כל הספר מאפייניו של הצבר, ומאפייניהם של הקצינים, נותרים ניטרליים מבחינה אתנית. זהותם נתפסת כשואבת מהתרבות המערבית, אך אינה מעוגנת באשכנזיות או מקושרת אליה, גם כאשר הכותבת מציגה את שלילת ה"אחר" היהודי הגלותי (עמ' 101-103). אף על פי שנושא העבודה אינו אתניות, היה מקום שלא להתעלם מהמרכיב האתני בזהותם של הקצינים. בהקשר זה יש לשאול אם אמנם המודל שהם מייצגים, והאסטרטגיה שהם משתמשים בה, שלדברי הכותבת הינה "...אסטרטגיה חיונית להגנה על העצמי של זקנים מערביים ואולי אף לשמירה על בריאותם הנפשית" (עמ' 306), יכולים לשמש מקור הזדהות עבור מזרחים וקבוצות אתניות אחרות. לטענתי לא ניתן לנתק את האתניות מדיון בסמלים המייצגים של החברה הישראלית גם בזקנתם.

נקודה שנייה שברצוני להרחיב לגביה היא הזהות. זהו מרכיב מרכזי בספר, ועם זאת אני סבורה כי הדיון בה אינו עושה שימוש מספיק בחקר הזהויות. ייתכן כי נקודות מוצא תיאורטיות שונות יוצרות עמדות שונות, שלי ושל המחברת, אך לתפיסתי התייחסות רחבה יותר לספרות בנושא הזהות הייתה מאפשרת העשרה של ניתוח הזהות המורכבת שמציגים הקצינים. בנוסף, אני מסכימה עם הכותבת כי הזהות הסיפורית שמציגים (או, במילים אחרות, שיוצרים) הקצינים היא זהות מונוליתית (עמ' 246), שניתן למצוא בה לעיתים "קורטוב אינדיבידואליזם" (עמ' 252), ולפיכך "הזהות שהם מבטאים בתעודת הזהות הסיפורית היא קוהרנטית ואחידה" (עמ' 305). עם זאת, אני מתקשה לקבל את ההבחנה שעושה הכותבת בין זהות זו לבין מה שהיא מכנה "היבטים של התנסות זקנה" (עמ' 290) בהתייחסה אל אחורי הקלעים של הזהות הסיפורית של הקצינים. אני סבורה שיש בכך משום פגיעה במטרות ששמה החוקרת לעצמה. אמנם, העמדת הזקנה במוקד הדיון, ההתייחסות אל הזקנה כמאפיין תרבותי, והאסטרטגיות שאיתן מתמודדים הקצינים הן נושאים חשובים וראויים, ומן הראוי שספר זה יתרום לשינוי בתפיסת הזקן והזקנה, שהיחס אליהם נמצא בשוליים של החברה המערבית והישראלית. אך לטענתי האופן שבו הכותבת מתייחסת לזקנה יש בו כדי להחזיר את הזקנה למעמדה השולי. מסקנתה של החוקרת נשענת על תשובותיהם של הקצינים בפרק השאלות, פרק "שהזמין פן זהותי פרטי יותר", שבו הקצינים "המשיכו לדבוק בהגדרה עצמית צעירה" (עמ' 290). לטענתי, הפרשנות נותרת כאן חסרה, ולמעשה אין ניסיון לפענח מדוע גם בחלק זה ממשיכים הקצינים להשתמש במסכה של הרואיות וצעירות, גם כאשר השיח מזמין פן זהותי פרטי. הכותבת אינה מעלה את האפשרות שייתכן שהם ממשיכים את משחק הזהויות, ושאוּלַי דווקא הקיצוניות שבה הם דוחים מעצמם סטריאוטיפים של זקנה רק מחזקת את הזהות הזקנה שלהם.

נקודה אחרונה נוגעת במקומם של יוצאי הדופן בסיפורים ומשמעותם. אמנם יש בספר אזכור של תעודות זהות סיפוריות שאינן מתיישבות עם הזהות המונוליתית

(לדוגמה: סיפורו של אלדד, עמ' 247–252), אך ההתייחסות אליהן בניתוח (כמו בפרק השביעי, המדגיש את הקוהרנטיות של הזהות הסיפורית) אינה משאירה מקום לבחון את השפעתם ומשמעויותיהם של ההבדלים שעלו. גם אם אינם רבים, היה מקום לתת להם יותר ביטוי, שכן ללא התייחסות ליוצא הדופן, לשונה ולמנוגד, עלול הדיון לצמצם את זיהוי המורכבות של הבניית הזהויות, וליצור תמונה של זהות מהותנית של הקצינים ודמות אחידה של הצבר.

עם זאת אני סבורה שהספר ראוי, חשוב, מעמיק ורציני. הספר מחזק את הדיון הציבורי בזקנה, מציג אותה כתופעה חברתית ותרבותית, מטיל אור על השפעתם של אתוסים ומיתוסים על תהליך הבניית הזהות הפרטית, ומוסיף נקודות מבט וחשיבה נוספות לסמלים המייצגים ולזיכרון הקולקטיבי בישראל.

דנה קחטן